

VII

ЉУДИ 25. ДИВИЗИЈЕ

Готово о сваком појединцу, припаднику наше 25. српске дивизије, имало би се шта и посебно лепо рећи у овој монографији. Али, на жалост, то се из практичних и других разлога не може остварити, посебно о сваком појединцу од око 1.100 бораца и руководилаца који су пали на бојном пољу и око 3.000 рањених другова и другарица. Зато ћу се овде ограничити само на неке ликове и поступке људи, забележене у дивизијском листу „Борац“ који је изашао у два броја (фебруар и април — мај 1945), и дивизијским „Вестима“ које су се појавиле 1945. године. Ове последње су обавештавале припаднике дивизије о ситуацији на фронтима оружане борбе читаве антихитлеровске коалиције и посебно на југословенском ратишту, и о борбеним дејствима, животу и раду наше дивизије. У другом броју „Борца“, на пример, налази се говор политичког комесара дивизије на гробу неустрашивог команданта 16. српске бригаде мајора Мирка Зеца под насловом: „Пао је јунак мајор Мирко Зец“. Тај говор гласи:

„Друг Мирко Зец спада у ред најбољих синова нашега народа који још од 1941. узеше пушку у руку, усташе у борбу за слободу свога народа и часно истрајаше и издржаше у тој борби. Ти и такви синови као што је био наш друг Мирко представљају данас златну подлогу наше јуначке Југословенске

армије, подлогу наше нове државне заједнице, демократске и федеративне Југославије.

Мајор Мирко Зеџ је један од оних сељака — команданата кога је могао породити само народ Босанске крајине у својој херојској борби за слободу.

Пут који је прошао друг Мирко Зеџ у својој четворогодишњој борби с пушком у руци, то је пут који је водио кроз разбијање седам непријатељских офанзива које су окупатори и њихове слуге подузимали у циљу уништења наше војске.

Мирко Зеџ је један од учесника у славној бици на Козари, где је неколико хиљада синова Крајине разбило обруч око Козаре који је стегнуло 70.000 Немаца и њихових слугу, уз помоћ топова и тенкова, и тиме исписали једну од најсветлијих страница у историји натчовечанске борбе наших народа за слободу.

Мирко Зеџ је командант оног батаљона из I крајишке ударне бригаде који је, у заједници са још једним батаљоном, извео чувени партизански подвиг — спалио четрдесет немачких авиона на аеродрому Рајловцу код Сарајева.

Друг Мирко је учествовао у смелој групи крајишких партизана која је под командом друга Марушића, преобучена у домобранска одела, разоружала неколико непријатељских станица на путу Приједор — Босански Нови.

Мајор Зеџ је борац са Козаре, са Грмеча, са Неретве, са Дрине, са Доњег Милановца, са Власенице, са Зворника. Он се борио широм наше домовине и најзад часно пао у источној Босни натопљеној крвљу синова широм наше земље.

„Поздравите ми 16. бригаду“, „Живела Комунистичка Партија Југославије!“ то су речи које је могао изговорити командант који је несебично волео своју јединицу, залагао се за њене успехе, то су речи неустрашивог и бескрајно оданог члана наше Комунистичке Партије. Његове речи ће загрејати још већим жаром срца бораца његове 16. бригаде и свих нас да још смелије, одлучније и успешније уништа-

вамо немачку гамад и њихове слуге и до краја оствари-
мо идеале за које се борио, живео и радио друг
мајор Мирко Зец.

*Нека је вечна хвала и слава команданту мајору
Мирку Зецу!"*

Овом јунаку посвећена је и песма коју је написао
припадник 25. дивизије Драган Величковић. Она гласи:

У СПОМЕН ПАЛОМ ДРУГУ

Крваво сунце на западу тоне,
Последње зраке на земљу пролива,
Рањено тело друга Мирка клоне,
Крв се из груди млазевима слива.

Клонули јунак крај другова лежи,
Болно се смешка, на другове гледа,
На грудима му блиста светли орден
И партизанска звезда II реда.

Испод ордена споменица стоји,
Сведок страдања, гоњења и мука,
И сад кад се живот на секунду броји,
Не видиш страха, не чујеш јаука.

Грмеч, Неретва, Козара; Рајловац,
Доњи Милановац, Краљево и Дрина
Беше у срцу Крајишкога тића
Исписано низом херојских врлина.

Губи се осмех а поглед се мути,
Румен зрак сунца на чело му паде.
„Другови, збогом, ја морам умрети.
Поздравите борце из моје бригаде“.

Млазеви крви покуљаше јаче,
Већ мртво тело од бола дрхташе,
Тамо, на страни, један друг већ плаче
И за њим други горко загрчаше.

На издисају, растанку са светом,
Тргну се јунак, нечега се сети,
Кликну: „Живела Компартија наша“!
Показа нам како треба мрети.

Интересантну је песму о *овом* јуначком команданту написала добра и храбра другарица Јела, која је радила у канцеларији штаба дивизије. Песма је објављена у једном од бројева дивизијских „Вести”. Цитирамо је:

„Руменом светлошћу успламсао запад,
Тихо се спушта пролећно вече.
На пољу лежи рањени мајор,
Крв му на груди млазевима тече.

Очима плавим, још увек светлим
Своје војнике с осмехом гледа.
На прсима му блиста „Орден за храброст”
И „партизанска звезда” другог реда.

Испод њих гордо, како само може,
Малена и дивна „Споменица” стоји
Она је сведок крвавих бојева,
Она страшне борбе за слободу броји.

Мајор тужно гледа негде у даљину,
А затим очински своју војску младу
И на издисају изговори речи:
„Поздравите ми моју шеснаесту бригаду”.

Сунце већ зађе за висока брда,
Још само понеки зрачак блиста,
Из уста мајора хероја зачу се:
„Да живи партија славних комуниста”.

Около стоје јунаци млади,
Намрштена чела и тамна лица,
А међу њима озбиљан и тужан
Комесар дивизије, наш Милојица.

Другови стоје гледајући тело
Мртвога друга, свог команданта,
А у срцима им, језа ко никад
Љубав за слободу

^

Освета их зове! Борба за слободу
као да им каже: „Брже, похитајте,
Јуришајте смело, сада је баш време,
Гоните фашисте, Немце убијајте.

Дан је диван свануо, сунце топло пече,
Креће се колона улицама града,
И где год је прошла, као да за њоме
На срца свих људи нека туга пада.

Све су ближе гробљу, и за часак који
тако младог Мирка у земљу га спустит,
Мада га све жали, и старо и младо
Сузу са свог ока нико не сме пустит.

Говорник се први подигао тада,
Ударник Крајишник из Босанска Нова
„Орден за храброст“ и на њему блиста,
Јер јер је и он јунак козарачког кова.

Говорио дуго, уздрхтала срца,
А речи му громке, као ветар хује.
У говору своме он планове сада
За страшну освету над фашизмом кује.

Још два говорника стиснутих песница
Пред скупљени народ лепо износише
Јунакову борбу, а тада се они
За све јачу борбу чврсто саветоваше.

Диге се говорник пун срџбе и бола
Замагљених очију, намрштена лица.
Говориће онај који га је волео
Као и сви други, друг Милојица.

„Слава нек је теби, паломе хероју,
Крајишниче млади с поносне Козаре.
Сва ће дела твоја кроз крваву борбу
Успоменом на те славом да озаре.

Пао си нам храбро, далеко од места
Где те читав народ са ускликом зове
Дај им причајући о протеклом боју
Помогнеш изградњу наше земље нове.

Говорим у име јединице наше,
Ми, твоји другови из крвавог боја,
Светићемо тебе уништавајући
Последње остатке фашистичког соја.

Био си ударник, неустрашив борац,
Јуришао смело бранећи слободу,
Знајући те таквог, кличем теби сада:
Друже, смрт фашизму — слобода народу!"

Одјекнуше громко ове дивне речи
У срцима оних који се сад боре
Да земљу очисте од погане звери,
Лепшу и срећнију но икад, да створе.

Снажан плотун као да кроз земљу
Страшну претњу свима фашистима расу
А земља — за коју је, борећи се, пао
Младога јунака мртво тело засу".

Приликом сахране Мирка Зеца народ је заиста осећао величину јунака и венцима, као знацима захвалности и последње почасте, прекрио ковчег. Венци народноослободилачког одбора и муслиманских жена били су помешани са венцима бораца 25. дивизије и штаба 2. армије.

У великој поворци учествовали су сви, па и пионири. На самом почетку поворку је зауставио капетан, млади Крајишник и опростио се кратким говором, последњи пут са другом Зецом, са којим је заједно 1941. године пошао у борбу.

Насред вароши, у име грађана, говорио је члан Градског НО одбора. Праћена тужним звуцима музике, поворка се кретала у правцу гробља. Још једном је заустављена и говорио је представник војске у граду. Погребу је присуствовао и командант 2. армије генерал-лајтнант Коча Поповић.

На самом гробљу, пре спуштања сандука у гроб, опростио се са јунаком политички комесар 25. дивизије потпуковник Милојица Пантелић.

На крају ове тужне сахране, чета пратећег батаљона 2. армије испалила је почасни плотун у славу палог јунака мајора Мирка Зеца.

Друг Мирко Зец је, заиста, спадао у ону плејаду неустрашивих крајишких команданата батаљона и бригада који су често својим личним примером знатно доприносили неодољивим борбеним јуришима својих јединица.

Као неустрашиви командант и комуниста пао је, 8. фебруара 1945. и Најдан Динић Сима, командант 1. батаљона 19. бригаде. Пао је на каменитом вису Соколна (источно од села Милановића) на десној обали планинске речице Каменице, која се улива у Дрињачу. Праве и лепе речи о том дивном лику комунисте и војника изразио је његов ратни друг у чланку објављеном у дивизијском листу „Борац“, Драган Величковић Муња. Тај напис гласи:

„Кретала се испрекидана колона приштапских јединица. Неки су журили напред, неки су ишли упоредо ћаскајући и причајући неке непознате ствари,

а неки су се вукли позади као пребијени, жалећи се на премореност, реуматизам, главобољу и друге болештине. Успут смо наилазили на бригадне коморе. Ишао сам поред оних кола када наједном истрча један старији друг, поздрави се са мном, срдечно ми стеже руку. Прве његове речи биле су: „Је ли још? Одговорио сам му да се не гине баш тако као што неки мисле, а онда у шали рекох да куршуми неће на Топличане.

Он ме погледа, замисли се и као да крије од осталих проговори ми: „Али, Сима нам паде!“.

Потпуно хладно, не размишљајући и готово слушајно, запитах:

— Који Сима?

— Најдан Динић, командант 1. батаљона 19. бригаде, следио је одговор.

Потпуно измењен, зинух од чуда, али сетивши се да је ово борба, направих се хладнокрван и запитах:

— Па када је погинуо?

Он ми је причао о борби, али га ја нисам слушао. Пред очима ми је лебдела слика старог друга, с којим сам провео најтеже дане. Сетио сам се његових херојских подвига које је чинио као партизан. Блокиран од недићеваца, једном приликом он је бацио бомбу и користећи панику избегао.

Друг ме ухвати за руку, повуче за собом и на једно 5 метара од тога показа ми на једну свежу хумку.

— Ето, то је његов гроб — рече ми.

Над хумком је стајала крстача и на њој беше написано:

— „Најдан-Сима Динић, командант 1. батаљона 19. бригаде, погинуо 8. II 1945. године.

После више од три године партизанског живота пуног патње и борбе против непријатеља народа, пао је ту, гонећи последње остатке фашистичког окупатора. Нарочито су биле упадљиво написане речи: „Командант првог батаљона“. Можда ће непријатељ ликовати што је успео да нам убије једног од наших

руководилаца, али нашем народу ће то служити као један јасни пример како данашњи његови официри, заједно с борцима, воде победоносне битке, а када треба дају и своје животе за своју домовину и народ.

И у овим данима када је народу засијала слобода, он није заборавио на свога Симу. Бурним клицањем и масовним гласањем народ је свога Симу изгласао за посланика у АСНОС. Народ је знао да је то прави народни син, да ће поштовати народне интересе и дао му своје поверење.

И он је оправдао то народно поверење. Доказао своју оданост народу, жртвујући се за народ, дајући свој живот.

Чувши за смрт свог јуначког Симе, његови другови, синови поносног Добрича, заклели су се да ће стотруко осветити свога команданта".

У дивизијском листу „Борац“ описан је и лик борца Стевана Николића — званог „Сремац“. Као политички комесар дивизије и лично га се сећам. Јер, заиста, у једном драматичном тренутку борбе против Немаца, који су по сваку цену настојали да овладају кључним објектом Кула-Градом, изнад самог Зворника, нашли су се у повлачењу знатни делови 16. и 18. српске бригаде. Штаб дивизије је био непосредно ту у близини. Од штаба 14. корпуса добијено је радиограмско наређење да се Немцима, по сваку цену, не дозволи упад у Зворник до пада мрака. Сећам се био је ведар и снеговит фебруарски дан. Неустрашиви, сталожени, стрпљиви, упорни и као стена увек постојан и хладнокрван командант 25. дивизије мајор Урош Кукољ кренуо је у одступајући стрељачки строј 18, а ја 16. бригаде. Узели смо са собом и по један вод из Пратеће чете, старих прекаљених партизана Топлице, Јабланице и Расине. Урош са његовим омиљеним „кратким карабином“, а ја с немачким „пикавцем“. Појава команданта и политичког комесара дивизије и осталих чланова штаба дивизије у стрељачком строју, свакако је позитивно деловала. Дивизија је тада имала дивизијску и бригадне музике. Игром случаја у одступајућем стрељачком строју делова 16. српске бригаде

спазео сам и њену бригадну музику. Не знам ни сам како, просто онако инстинктивно, спонтано и махинално наредио сам јој да се заустави и из једне тврђаве на Кула-Граду засвира неки борбени марш. Одјекнуо је „Марш на Дрину“. Као да је за трен ока препородио ту хиљадиту војничку масу. Она се све одлучније окретала назад и кренула у противнапад. Успели смо одбацити Немце, бар тренутно, назад на неким деловима фронта. У таквој ситуацији лично ми се обратио Стеван Николић — „Сремац“ који је био шеф канцеларије штаба дивизије и замолио да крене на јуриш. Природно, мој одговор је био — да.

Ево како је „Борац“ оцртао његов лик. Он каже: „У тешкој и крвавој борби против фашистичких банди код Зворника у селу Кули пао је јуначком смрћу 1. фебруара 1945. године друг Стеван Николић звани „Сремац“.

Рођен је 1922. године у Земуну. Завршио је основну школу и гимназију. После окупације наше земље друг Сремац је био од стране окупатора послат у Борски рудник на обавезан рад.

Свестан свога позива као омладинац и интелектуалац, почетком 1943. године друг Сремац бежећи из Борског рудника ступа у партизански одред код Зајечара.

У одреду је прво био као борац, затим је у радиотехници Главног штаба НОВ и ПО Србије где је своју дужност вршио по разним земуницама.

После долази у штаб 25. дивизије на дужност шефа канцеларије где се својим радом истакао као вредан, пожртвован и поверљив друг.

Као омладинац истакао се својом активношћу. Међу омладинцима је пожртвовано пропагирао слободољубиве тежње и циљеве народноослободилачке борбе. Међу борцима је уживао висок углед и важио је као добар друг.

Приликом крваве борбе код Куле где је непријатељ хтео свим силама да продре, друг Сремац је узео пушку и обратио се речима другу комесару дивизије: „Друже комесаре, идем у борбу“ и похитао је

напред. Кад је један пушкомитраљезац из пратеће чете погинуо, он је зграбио пушкомитраљез и отворио ватру на непријатеља који се налазио пред самим улазом у село где се штаб налазио. Рањен је у стомак баш у часу када је хтео да спасе једног рањеног друга. Од те ране умро је на путу за болницу.

Као и у свом последњем часу, он је увек мислио, не на себе, већ на своју дужност. Његови другови борци губе једног од најбољих другова".

У истој борби рањен је и најмлађи војник 25. дивизије друг Трифун Јовановић Триша. Природно, био је љубимац дивизије, посебно штаба дивизије. И, управо, сећам се, 1. фебруара 1945. након привремене стабилизације фронта дивизије у рејону Кула-Града и одбијања непријатељевих напада, нашли смо се у једном тренутку на гребену једне косе командант Урош, ја и Триша. Кренули смо једном стазом и просто крчили снег пред собом. Тренутно је владало неко чудно борбено затишје, једно од оних у рату која човеку често „миришу" на неку несрећу. И, заиста, одједном немачки „шарац" „залаја" са коте десно од нас. Један куршум само окрзну мени чизму и Урошу на десној нози да би погодио малог Тришу. Свако може замислити какав је то дирљив тренутак за команданта и политичког комесара, за кога је Триша био не само борац, већ и дете и љубимац. Његов лик је лепо описао „Борац" у чланку „И о најмлађем војнику дивизије". Тај прилог гласи:

„Пред кућом у којој се налази штаб дивизије стоји мали дечак у војничкој униформи. Чудновато! Можда се неко од војника смисловао према овом голуздравом дечаку и дао му нешто свог одела да се обуче. Но, ипак изгледа као војник. На шајкачи петокрака, на блузи заврнути рукави, увијачи и посувраћене ногавице подебљале му танке ножице, а цокуле се завиле на половину.

— Шта ћеш ти „шврћо" овде?

— Ја сам дежурни курир у штабу дивизије — одговорио је строго и помало љутито. — А кога ти тражиш? Причекај док те ја пријавим.

После тога улази у штаб по другој ствари, поздравља прописно и званично саопштава, а по свршеном послу, приватно разговарамо:

— Како се зовеш ти мали?

— Трифун Јовановић.

— Одакле си?

— Из Београда.

— А откуда ти дође овде?

— Заробили смо га од четника — смешећи се, додаде командант.

— Није истина, ја никада нисам био издајник — љути се мали.

— Колико имаш година?

— Дванаест ми је година.

— Што си дошао у војску?

— И ја сам свестан данашње борбе — одговори малишан.

— Јесте, кажеш да си свестан, а не знаш ни шта је то АВНОЈ — вели му командант.

— Ја сам вам једном објашњавао и опет вам кажем: Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије, наша народна скупштина.

— Ко је први повео ову борбу — постави му питање неко трећи, мислећи да ће га збунити.

— Комунистичка партија — одреза мали сигурно.

— А шта је то Комунистичка партија? — интересовало ме шта он мисли о томе.

Он обори главу за тренутак као да смишља одговор а другови му се насмејаше:

— Е, Тришо, ту си се угрувао.

— Стој . . . чекај мало, знам ја то шта је, но не знам како ћу поћи. Партија... то су они најбољи борци на фронту и они коју су први почели борбу.

— Честитам ти, мали. Нико је боље не би могао ни објаснити — стисну му руку један од другова.

Првога фебруара вођена је жестока борба против Немаца на положају изнад Зворника. Непријатељ је изненадним маневром с бока угрозио место где је био штаб дивизије. Пратећа чета и курири са са штабом потрчали су на положај да спасу ситуацију. Ни мали

Триша није хтео да изостане. Непријатељ је одбачен. Имали смо неколико губитака. А малог Тришу воде са положаја. Рана је доста велика на нози. Истекло је доста крви из његовог малог тела, али се Триша држи као прави јунак.

— Не боли ме што ме ранише, но ме боли што погибе Стева".

Други најмлађи војник дивизије био је друг Михаило Ћосић Малиша, који је од борца и курира израстао у понатог, омиљеног и неустрашивог командира чете ОЗН-е у 25. дивизији. „Борац" је оцртао и његов лик у напису „Успомена¹", који је написао друг Тоза. Ево тога написа:

„Кроз неки дан навршиће се година дана од мог ватреног крштења. За то време учествовао сам у многим борбама и мањим акцијама, али се увек најрадије сећам своје прве акције.

Пре но што сам ступио у Народноослободилачку војску, често сам у својој машти замишљао себе као партизана. Неки пут, понесен успесима партизанских одреда, схватио сам то доста романтично; други пут видећи надуване фрицеве са њиховим „шарцима" било ми је хладно око срца. Ја сам, међутим, био потпуно решен и жељно сам очекивао моменат за акцију.

Први утисак који сам оставио на команданта Јастребачког војног подручја није био баш повољан за мене. Знајући да су народни непријатељи свуда распрострли своју мрежу агената, из Београда сам пошао у монденском оделу да бих био мање сумњив. Беспрекорно обучен с машном и белим мантилом, а испегланим панталонама и зализаном фризуром и сам сам себи смешан у новој средини. Другови су ме радознало загледали, погодили да сам из Београда и одмах ме почели називати „Београђанин". Командант ме је љубазно примио и дуго смо разговарали. Најзад ме је, смешкајући се некако подозриво, пријатељски потапшао по рамену и рекао ми да се исте вечери јавим другу Малиши.

Друг Малиша је био мали дечак од својих 14 година, бледуњав, али весео и живахан. Био је коман-

дир Омладинског минерског вода. Ниједан његов војник није био старији ни виши од њега. Ја сам их посматрао како се спремају без журбе, весели и насмејани, али себе нисам никако могао да замислим у таквој јединици. Пришао сам им и понудио им помоћ.

— Нека, друже, седи ти само, ми ћемо све спремити, а и теби ћемо наћи посао — рече ми Малиша.

Ускоро је било све готово. Ми кренусмо. Пошто је пруга била далеко а mine доста тешке, ишли смо колима. Ја нисам знао куда идем, ни какав је задатак. Осећао сам се врло пријатно. Ноћ је била дивна. Цела долина као посребрена месечевим сјајем, а тамне сенке у позадини. Жабе су кркетале. Негде у даљини одјекнуше два-три пуцња. Дивио сам се природи и сањарио. Малиша је нешто мрмљао. Разабрао сам само псовку која се односи на месец. „Дете, па још не зна да ужива у лепоти природе“, размишљао сам у себи, иначе ме не би узнемиравао.

Из сањарења ме трже нагао застој кола. „Пст, тишина, испадај!“ — све у један мах откомандова Малиша. Дошли смо у опасну зону. Малиша је објаснио задатак. Требало је срушити велики железнички мост, који су партизани неколико пута узалуд покушавали да униште. До њега има још један километар. Идемо обазриво. Месец је и даље сијао. Сада сам схватио Малишину псовку. „Чаробна месечина“ ми се одједном смучила. Морао сам да скинем свој бели мантил и ципеле. Пузећи на коленима стигли смо до самог моста. С обе стране моста, удаљени од њега једва 50 метара указаше се два велика бункера. Ја сам остао са митраљезом пред мостом и осматрао бункере. Мали минери склизнуше низ обалу и несташе их. Чуо сам само жубор воде. Кроз отворе бункера продирао је слаба светлост. Бугарски фашисти спокојно су разговарали и жагор њиховог говора допирао је до мене. Под мостом се зачу ларма.

Малишани су испустили мину и грдили кривца. У том моменту из бункера изађе стражар. Мени се срце следи. Рука ми је дрхтала и никако није могла да нађе обарач. „Готово је, примећени смо“, сину ми

кроз главу. У грлу ми је нешто застало и нисам могао да викнем. Сва срећа? Стражар је изашао, протеглио се, гласно зевнуо и поново ушао у бункер. Једва сам стигао да одахнем, кад испод моста истрчаше минери. Чух само једно кратко „Бежи!“ Мени није требало два пута рећи. Потрчао сам као луд. Кроз два-три секунда затутњи сва околина. Крваво-црвена светлост обасја све. Мина је експлодирала. Не знам из којих сам разлога тог момента легао. Потрцах поново. Опет светлост и одјекнуше митраљески рафали. Чух смех. Смејали су се минери. Бугарски фашисти су пуцали и бацали ракете, зјапила је конструкција срушеног моста. Минери су одлично свршили свој посао. Зауставили смо се на једном брежуљку и видели како фашисти излазе из бункера. „Митраљез пали!“, команда Малиша. Ја опалих. Из мог „брѣнгала“ излете светлећи метак и за дивно чудо, право на непријатеља. Одушевљен тим, притиснем цео рафал. Светла зрна опет полетеше добро. „Прекини!“, чух команду. Сјурисмо се низ брдо до наших кола и кренусмо назад заштићени од бесне непријатељске ватре брежуљком, за који смо замакли. Кола су брзо одмицала и сунце се појавило.

„Друже, добро је било“, срдачно ми рече Малиша, гледајући на мене са осмехом. Моје испрљано и изгужвано одело, босе ноге, и ово његово топло „друже“ говорили су јасно да сам се слио с њима, да сам направио први корак на новом путу“.

У саставу 25. дивизије, како у ком периоду, налазило се 20—200 другарица. Биле су претежно ангажоване у санитетској служби и културно-уметничким екипама дивизије. Биле су дивне, храбре, неустрашиве и увек са друговима у борбеним јуришима, у акцијама збрињавања рањеника, у пословима одржавања бар минимално могућних и неопходних услова хигијенског живота у дивизији. У једном од наших листова говори се о другарици Нади Јанковић референту санитета 3. батаљона 16. бригаде. Чланак се зове „Била је рањена“ и гласи:

„Снег је и мраз. Жестоке борбе се воде против опкољених фашиста код града 3. Непријатељ поку-

шава да се пробије. Борба је тешка и пренос рањеника је отежан. Треба им помоћи, њима пре свега, јер њиховом крвљу чистимо земљу од варвара, јер се њом свете пали другови, јер се у њој купа слобода.

Другарица Нада Јанковић, референт санитета III батаљона, журно се спрема, узима што је најпотребније за прву помоћ и одлази на положај. Зна да постоје другарице по четама, но она хоће да им помогне.

Прва борбена линија је већ ту. Куршуми свирају ужасну песму смрти, али она то не чује, не осећа, она види само рањене другове којима треба помоћи. Иде од рова до рова, превија, износи. Превија једног, другог, прилази трећем, али тело отказује послушност. Упиње се, покушава, хоће да помогне, али тада је помоћ и њој била потребна. Била је рањена.

Помоћ јој је указана, но рана је била тешка. Својом крвљу спасила је живот својих рањених другова, другарица Нада".

Лик бораца 25. дивизије може се видети и из одломака из четири војничка писма родитељима, породици и родбини, у тешким тренуцима борбе за коначно уништење фашистичких непријатеља. Цитирамо неке одломке из тих писама:

„Драги мој Рајко, јављам ти се негде из кршева камените Босне. Ратујем противу крвавих окупатора. Ништа чвршће од човека нема. Навикне на све. Овде влада другарство и слога. Мало ми је необично, јер нема никог у батаљону из нашег краја... Имамо често музику од митраљеза, а пошто сам ја добар музичар, примећујем да је бас исувише јак и да често заурла и падне где-где дижући земљу, али Боже мој, сагнеш мало главу док звуци прођу и ништа. Рат је рат. ...

Тебе и твоје много поздравља
друг Здравко".

„Драги моји укућани,

„... А што се тиче ситуације, она је одлична, јер се Немци нагло повлаче и беже а браћа Руси су ушли у Немачку и налазе се 50 километара од Берлина и

свуд чисте фашисте — зликовце који су досадили целом свету, и кроз кратко време синуће слобода свима напаћеним народима . . .

Данило Стојковић"

„Драга мамо, оче и сестро . . . Интересује ме живот тамо код вас у позадини. Како живи омладина? Свакако врло лепо, јер у новој Југославији живот мора бити врло леп, само у овом времену часно је бити на фронту и борити се против непријатеља кога треба коначно истребити из наше земље, како бисмо што пре ослободили и остале народе наше земље, који још трпе окупацију непријатеља. За сада немам шта друго писати, јер моје успомене из борбе и уопште из Босне јесу велике и то се не може писати у писму, надам се да ћу вам ускоро то причати.

ЈБубомир Мирковић"

„Драги моји, прошло је дуго времена од како сам отишао и напустио кућу и вас. Ређале су се године, а ја вам се нисам јавио да би могли чути да ли сам жив и где се налазим, јер то нису дозвољавале прилике у којима сам се налазио, па мислим да ћете ме разумети и опростити.

Волећи своју кућу и вас отишао сам далеко да би као борац држећи чврсто оружје у својим рукама, борећи се против окупатора и свих његових помагача — народних непријатеља — могао на једини начин изразити љубав према вама, љубав према своме народу . . .

Било би пуно чега да вам пишем из борбе, али с обзиром на ратно стање не могу . . .

А сада примите пуно поздрава од вашег

Л. Лековића"

Лик бораца 25. дивизије види се и из њихових контаката и односа према народу. О томе је већ доста речено у појединим деловима монографије. А сада,

илустрације ради, изнећу тај непосредни борачки психолошки доживљај у таквим приликама, рецимо, у чланку Д. Маринковића „Кроз нашу земљу — Дрина је пред нама“. Тај прилог гласи:

„На Дрину! . . . Преко Дрине — за фашистима! . . . На десну обалу реке, која данас спаја две земље — Србију и Босну, притичу снаге Народно-ослободилачке војске . . . Тече Дрина, тече — силна, валовита . . . Прича повест Босне, земље тешких попришта борби. Необрађене њиве, опустошена и попаљена села и градови — вапију — зборе:

— Памтимо ми 1941. годину — Немци су прешли границу . . . наступила је борба на живот и смрт. . .

Децембар је. Снег је пао. Мраз стеже, док хладни ветар леди срж у костима. Виде се групе другова окупљених око запаљених ватри крај обале. Кола, коњи, оруђе — све . . . све чека на прелаз. С оне стране реке пламсају ватре. Другови, који су прешли реку греју своје промрзло тело на босанској груди.

Чета за четом, батаљон за батаљоном — бригада за бригадом . . . Бујица народно-ослободилачке реке бораца из Србије преплавила је обалу Дрине. Даном — наше јединице прелазе реку. Крај запаљених ватри, ту и тамо, чујем разговоре. Расправља се о Босни — о селу, Босанцима.

— Јака та Дрина — вели друг Влах — Ево Дрине! . . . преноси се од друга до друга: ето Дрине! . . . многи су је сада по први пут видели — видели бујну реку . . .

Разлеже се марш наше блех музике. Бубањ убојно лупа. Труба позива на јуриш . . . Јединице прелазе у Босну на своје нове задатке. Чамци преносе борце, коње, оруђа — хлеб. Ори се песма помешана са шумом таласа — песма совјетских лађара „Красниј Флот . . . Красниј флот“. Ослободилачка флота гони фашисте.

Прешли смо Дрину. Наша 19. бригада добила је задатак. Ето и Босне! — земље у којој су се одиграле толике страхоте и зверства почињена од стране фашистичких хијена. Улазимо све дубље у Босну. Пред нама се протежу попаљена насеља. Прешли смо преко

села Батра. Оно је сасвим близу Дрине — Семберија је то. Ту смо се први пут срели са Босном и њеним становницима. Овде преко Дрине, другојачије се говори — живи. Мало необично за нас Србијанце. У њиховом изговору, нагласку — земљака Давида Штрпца, огледа се читав нови свет за нас, који је под нарочитим условима живео. Свуда око нас чује се шапат снежних планина: ту се водио крвави бој за слободу — човекова права . . .

Идемо даље. Снег под нашим ногама шкрипи. Претресамо терен. Пењемо се врлетима босанских — снегом покривених планина. Овде, онде, заустављамо се задихани да одахнемо. Пред нама је највиши врх Мајевице. Колона по један протеже се, као каква циновска змија, чије чело стеже самртнички обруч око мајевичких венаца. Десно од нас чује се дејство „шараца“. „Тррр, тррр, тррр!“ — лете зрна из грла аутомата. „Фију — дум!“ — праште пушке наговештавајући непријатељу да је наступило време њиховог генералног чишћења из наше земље.

Насеље . . . да ли је то насеље, што се пред нама пружа? Згаришта — сама згаришта. Штриче голе зидине из нападалог снега, као какве античке ископине. Насеље за насељем, село за селом — иста слика. Када би неко прошао који није видео Немце, уколико таквих има, било би му јасно да је овуда прошла фашистичка чизма . . . Четири пет, чак два или три дома, сачињавају село и засеоке. Ту и тамо, као каквим чудом, види се, штрчи по која брвнара, која је не знам како, промакла паљењу и пожару фашистичких бандита. Промичу села, насеља — немачким огњем и мачем уништена. Згаришта траже, говоре:

— Најпре Немце истерати, а потом треба градити — треба подизати . . .

Права је реткост била видети непопаљено и неоштећено веће насеље . . . Ова доскора напуштена станишта оживљавају. Враћају се људи и отпочињу живот.

Била је ноћ. Ми у покрету. Смештамо се.

— Хеј, друже . . . домаћине, отвори де!

Провирује женска прилика.

— Ко је? јесте ли Србијанци? пита нас старица.

— Да . . . то смо ми . . .

— Ето, другови, тијесна је, али сместићемо се некако. Пре вас били су другови . . .

Улазимо у ниску кућицу — плетару. И ово је једна од попаљених — обновљених кућа. Собица са подом од утабане земље, два прозорчета, на чијим окнима место стакла — налепљена хартија која пропушта оскудну сиромашну светлост. Зидови од прућа олепљени блатом. Једна пећ у виду камина која се загрева споља, из оног дела, који се зове кућа. На греде плафона прикуцана даска, као раф, за оставу. Једна синија — софра са неколико треножаца — сачињавали су оскудни намештај ове уцерице. Неколико голишаве деце, две жене, један старац, сачињавали су породицу ове баке. Укућани су се повукли у један део собице, како би нам препустили други за смештај . . . Старица је постављала за вечеру. Њихов обед састојао се из мало соли и тврде округле пројице. Понудили су нас. Старичин глас је топло питао: „Јесте ли гладни децо?“ Захвалили смо јој на мајчиној пажњи. Извадили из торбе наш пшенични хлеб и дали га деци. Дечја су лица постала ведрија . . . Док су се старичине очи пуниле сузама — деца су примакала проју са белим сомунотом . . .

Шкрипи снег, шкрипи. . . Иза нас протежу се пртине утабане нашим ногама. Шкрипи снег, шкрипи. . . Село пред нама — муслиманско село. Пролазимо крај једне куће у којој ври као у кошници пчела. Хиљадама дечјих гласића извијају „козарачко коло“. Примећују нас. Хитају нам у сусрет раширених руку, чупаве главице сеоских малишана. Хватају нас за руке и сада поамније и јаче вије се „козарачко коло“. Прилазе нам другови. Распитујемо се о њиховим јединицама, они о нашим. Две 19. бригаде — једна србијанска, друга босанска. Повици: „Живели другови Србијанци! Живели другови Босанци!“ Мењају се мисли. Њих интересује наш живот, а нас њихов . . .

... Протеже се реч покрет. Марш се наставља. Топло се стискају руке. Опраштања:

— Довиђења, на бојном пољу противу фашизма! ..."

Интересантан је и чланак друга Д. Величковића. Он је писао:

„Био је сунчани зимски дан. Змијаста колона кретала се час брдима, час потоцима, а кроз њу се чуо неки жагор. Нико није тачно знао куда се иде, али се наслућивало да се иде у потеру за четницима. Сазнали другови да су кољаше прешли Дрину. И сада по први пут они крећу у потеру за онима који су их клали, палили, предавали Гестапоу и уништавали.

Наједном зачуше се рафали. Претходница је већ примила борбу. На лицима бораца није било никаквога узбуђења. Одмах су се задњи делови почели распоређивати и заузимати добре положаје, а одатле кретали даље у правцу пуцњаве. Но, још нису ни стигли да се распореде, пуцњава је престала. Непријатељ се већ из „тактичких" разлога повукао. Кренуло се за њим, али кретали смо се кроз непознати крај где се није могло ићи без путовође. Ушли смо у једну кућицу где су биле две старије жене и замолили да пођу са нама. Радо су пошле пред нама. И ми смо кренули.

Непријатељ је узмицао и с времена на време припуцавао на наше предње делове. Жене су ишле напред не осврћући се уопште на фијук куршума који су пролазили близу њих. Хладнокрвно и са пуно убедљивости причала нам је једна како је водила Мајевичку бригаду истим путем. Распитивали смо се за извесне положаје и она је одговарала. Запитасмо је за једно место звано Плоча и рече нам да до њега нема ни „по минута". Путовали смо два сата док смо стигли ту. Код тога места четници се беху поделили У две групе и кренули разним правцима. Упутисмо се десном стазом и опет стигосмо близу њих.

Али већ се спуштала ноћ. Стаза којом смо се упутили водила је у један дубоки поток. Мрак. Змијуљаста колона прегибала се преко потока, а пред

њом су корачале две женске прилике, у стопу за четницима. Покаткад ветар завије и разлегне се оним високим бучијем као урлик прегладнеле вучице. Пређох напред да упитам водиче где се сада налазимо, али одговорише да не знају тачно, већ да ћемо кретати још за њима. Видела се жеља и код њих за уништењем те багре. И упутисмо се даље. Али уколико се ишло даље све се више губила оријентација. И зађосмо дубоко. Кретали смо се низ такве стрмине, да су другови, клизајући се, гомилали се један другога. И две жене напред су падале и летеле по неколико метара, али се није чуло никакво негодовање. Нашавши се у таквом положају, морали смо застати да би се видело где се налазимо. Поноћ је већ промакла. Ослушкивали смо макар лавез паса или неког петла да закукуриче. Али узалуд. И кренусмо опет једним неодређеним правцем. На нашу велику радост, наиђосмо на једну кућицу. Упутисмо се тамо. У кући је био један стари болесник од тифуса и једна мала девојчица. Нису се изненадили кад смо наишли. На наше питање, да ли има какве војске у селу одговори нам она девојчица: „Има ђикана“. Наиђоше доста другова, који беху прозебли да се огреју. Она мала домаћица устаде, донесе једну целу проју и понуди им је да поделе. Када сам је запитао да ли има за себе, она је одговорила: „Ми можемо да се стрпимо, јер седимо у кући, а војска не може, јер треба да се бори“. После краћег саветовања решисмо да нападнемо четнике и замолисмо ову девојчицу, која није имала више од 14 година, да нам покаже пут. Без иједне речи кренула је пред нама. Успут је причала о својој сиромаштини и тешкоћама. Свакога часа очекивали смо да наиђемо на непријатељска обезбеђења. Случајно командант се окрену и запита је:

— Колико има још до тог пута који скреће за село?

Она га загледа као са чуђењем и рече:

— Па ми смо њега прошли!

Наљућен командант викну:

— Па где нас онда водиш овамо!

— Ја мислим да ви хоћете да заузмете положаје, а овамо има згодних положаја одакле може да се туче село и да се заузме.

Командант се насмеја и рече:

— Води ти мене право у село, а ја знам где ћу заузети положаје.

Она се окрену и опет крену напред без икаквог страха или узбуђења.

Ишли смо даље. Стигосмо до првих кућа, запитасмо за четнике, али нам саопштише да се у селу налазе наше јединице. Непријатељ је био већ отеран. Свитала је зора. Полузаспали борци су корачали ста- зом равнодушно. Снег је шкрипао под њиховим но- гама. На сваком се видела премореност. Жељно су очекивали да стигну до кућа, да предахну. Наше пу- товође се скупише и дођоше да запитају могу ли се вратити. Пошто им рекосмо да могу, оне нам се изви- њавају, говорећи:

— Опростите што смо вас намучиле, јер нисмо знале прави пут.

Ко ће коме опростити, питамо се ми између себе?"

Лик припадника 25. дивизије снажно се изразио и у такмичењу које је при крају рата било организо- вано међу јединицама 2. армије. У томе се доста им- пресивна слика добија из дивизијских „Вести" и руб- рика —• „Такмичимо се". Од масовних лепих примера такмичења, дивизијске „Вести" су, наравно, успеле да забележе само неке, а међу њима и ове:

„*Наши пекари.* У месту М. рад у нашој дивизиј- ској пекарници развијао се у духу такмичења. Али, понекада добили смо наређење да извршимо покрет, што је значило изгубити у покрету један радни дан. Да се не би догодило да другови на положају немају хлеба тога дана пекари реше да искористе последњих шеснаест часова времена, колико им је остало до по- крета и да испеку ону количину хлеба коју би испек- ли да није наређен покрет. Тако је друг Ђорђе Нешић са својом десетином за 11 ноћних радних часова изба- цио пет фуруна, односно 750 хлебова. Друг Миливоје

Ивић са својом десетином за 13 часова извадио је шест фуруна, односно 1.200 хлебова. Обзиром на недостатак потребног алата и да су фуруне биле мале, резултат је ударнички. Друговима пекарима одајемо признање и истичемо њихов пример схватања дужности.

Редак успех. Такмичење се осећа у свим јединицама наше дивизије. Дух такмичења створио је многе ударнике. Другови борци телеграфске штапске чете наше дивизије Бранислав Филиповић, Драгољуб Петровић, Владимир Митрић, Миодраг Ивковић, Радован Бреговљевић, научили су за свега осам дана морзеову азбуку и сва слова латинице."

Ни на једном сличном курсу у бившој Југославији није се постигао овакав успех ни за два месеца, а нарочито ако се узму у обзир сви услови под којима су ови другови учили.

„Комесар прве чете 3. батаљона 16. бригаде друг Радослав разоружао је и заробио једног усташу и узео му пушкомитраљез.

У трећој чети исте јединице истакле су се читалачке групе, које су прочитале и прорадиле четири чланка, а набавиле петнаест нових.

Шнајдер — ударник. У другој чети 3. батаљона 16. бригаде, друг Душан Првуловић у року од 5 дана сашио је 36 шајкача са петокраким звездама, направио је 20 торбица и окрпио 20 другова. Сав овај рад друг Првуловић урадио је руком, пошто нема машину.

Резултат алфаветског течаја у 16. бригади. У првом времену такмичења до 20. априла, с обзиром да је било свега 5 — 8 радних дана, показан је задовољавајући успех. Просечно је научено 10 — 20 слова, а петорица другова савладала су целу азбуку. То су другови Живојин Д. Белић, Јоца Микић, најбољи од ових Богдан Петровић, Јован Ојзеовић и Обрад Глумац.

Доносимо писмо Јоце Микића **онако како га је он** написао:

„Драга мајко

Драга Мајко јављам тисе Дасам Жив и Здрав То пишем ја. Ти неможеш нида верујеш дато пише твој Јоца јерсам од куће пошо неписмен. Како висте како сестра и брат ја неznam како сте ви. . . да пишете. Ово Моје писмо многоћевас обрадовати. Пишите када примите ово писмо. Много вас Поздравља ваш Јоца."

За 20 минута све готово Други батаљон 16. бригаде ишао је 23. о. м. у пратњу артиљерије. На путу су наишли на један мост, кога је непријатељ у паничном бекству до темеља разрушио. Артиљерија није могла да прође. Борци су се дали ударнички на посао. Мост је за 20 минута био готов. Артиљерија је прешла и на време стигла на одређено место".

„Вести" су успеле да дају и одређен једномесечни биланс такмичења, од 20. априла до 20. маја 1945. године. Он изгледа овако:

Резултати такмичења по политичкој линији за првих месец дана у нашој дивизији

	16. б.	18. б.	19. б.
Прорађено тема:	69	67	15
Одржано часова:	345	373	76
Одговорено на питања	364	1571	1110
Неодговорено на питања	61	366	647
Одржане политичке конференције	95	126	48
Одржано предавања	111	61	32
Саветовања:	65	63	16
Слободне дискусије:	65	48	15
Са борцима:	79	26	13
Са руководиоцима	84	21	2
Прорађено чланака из штампе	179	255	75
Унутарње политичких	121	162	60
Спољно политичких	65	68	23
Одржано конференција	37	47	5
Саветовања:	60	40	4
Митинга:	18	4	6
Одржано курсева са борцима	2	4	1
Са нижим руковод.	—	6	—
Оспособљ. руковод.	—	11	—
Издано цепних новина	12	4	29
Зидних новина	17	10	6
Листова:	2	3	5
Посебних саопштења	—	10	8
Радио вести:	10	68	2
Написано дописа:	41	38	19
Чланака:	130	128	417
Репортажа:	20	—	—
Послано армији:	—	5	86
Објављено у центр. штампи:	—	—	—

II батаљон 18. бригаде. Већ су оспособљени и одлетеће за базе у унутрашњост наше ослобођене отаџбине 6 авиона које је заробио II батаљон на помоћном аеродрому у селу Јеждревцу крај Загреба. Од ових авиона 5 су ловачки а 1 извиђачки.

ч

Прва чета, претресајући шуму поред аеродрома у Јеждревцу, наишла је на огромно слагалиште експлозива и минуције као и магацин спреме и радионицу са помоћним деловима. Овај магацин и слагалиште били су добро маскирани. Све је остало потпуно

нетакнуто. Према првој оцени рачуна се да има око 300 вагона експлозива, бомби и муниције, као и остале спреме.

Културно-уметничка екипа 18. бригаде, децембра 1944. код Чачка.

Позвана је нарочита комисија из наше бригаде да прими и прегледа ово слагалиште.

Резултат борби 19. бригаде у времену од 5. IV до 1. V.

Избачено је из строја 2.007 непријатељских војника и официра и то:

— убијено	364
— рањено	418
— заробљено	1.225

Заплењено материјала: 1.016 пушака, 20 пиштоља, 32 пушкомитраљеза, 9 стројница, 5 тешких бацача, 4 лака бацача, 8 тешких митраљеза, 2 противтенковска топа 37 мм, 17 резервних цеви за митраљез, 90.200 метака, 194 гранате, 422 мине за бацач, 26 нагазних мина, 2 сандука ракетли, 488 ручних бомби, 3 двогледа, 180 реденика, 24 плехане кутије за муницију, 52 кула, 106 коња, 8 волова, 20 моторних крила, 10 км кабла, 101 џак жита, 4 вагона пшенице, 1 радио-станица, 1 помоћна радио-станица, 3 сандука санитетског материјала, 22 казана, 2 магацина хране и пионирског материјала, 1 камион, 2 мотоцикла, 1 покретна електрична централа, 200 литара нафте, 100 литара гаса и 1 сандук непријатељске архиве".